

Onderwijsexpansie in Nederland: feiten, determinanten en waardering

J.M.G. Leune

4.1 Het begrip onderwijsexpansie

Sociologen dienen sociale verschijnselen zo neutraal mogelijk te conceptualiseren. Ze moeten proberen te vermijden dat zij in de naamgeving van hun onderzoeksobject waarde-oordelen laten binnensluipen. Dat is geen gemakkelijke opgave, omdat er nauwelijks sociale verschijnselen bestaan die in het alledaagse spraakgebruik en in het dito maatschappelijke verkeer geen normatieve lading hebben.

Met de term onderwijsexpansie¹ moeten we in descriptief-analytisch opzicht oppassen. Deze term is onmiskenbaar negatief geconnoteerd. Zij roept associaties op met termen als overheersing, overloop en verdringing. Het begrip expansie verwijst naar iets dat teveel is, iets waarvoor een uitweg moet worden gezocht (vergelijk de functie van een expansievat bij een c.v.-installatie). Het is naar mijn mening niet toevallig dat de termen onderwijsexpansie en overscholing in het publieke debat over onderwijsbeleid nogal eens als synoniemen worden gehanteerd.² Dit spoort met een waarneembare verandering in het denken van sommigen (vooral aan de rechterzijde van het politieke spectrum) over het belang van een verdere groei van deelname van burgers aan met name hogere vormen van onderwijs (Leune, 1995: 33). Er lijkt sprake van een nieuwe trendbreuk in de bejegening van deelname aan vooral universitair onderwijs. De eerste voltrok zich toen het idee van 'hogere onderwijs voor velen' in de plaats kwam van de eeuwenoude nagenoeg naadloze verbinding tussen sociale herkomst en academische vorming. Vele honderden

jaren waren universiteiten voor studenten uit lagere sociaal-economische milieus gesloten bolwerken. In de 20ste eeuw komt hierin geleidelijk verandering. Door de wankeling van het idee van hoger onderwijs voor velen zou een nieuwe trendbreuk in de beoordeling van deelname aan academisch onderwijs kunnen ontstaan. Steeds luider klinkt de roep om 'selectieve participatie' (zie bijvoorbeeld Van Dijck, 1997). Lang niet altijd expliciet verwoord lijkt daarachter de opvatting te schuilen dat er na de Tweede Wereldoorlog teveel studenten naar de universiteit zijn getrokken; teveel in het licht van het beschikbare talent, en teveel in het licht van de maatschappelijke behoefte aan hoger opgeleiden. Sociologen dienen deze 'switch' in visie op hoger onderwijs niet kritiekloos te omarmen doch te problematiseren. Intrigerende vragen zijn dan: waar komt deze omslag vandaan, en wie hebben er belang bij? Er is empirisch onderzoek nodig om deze vragen te kunnen beantwoorden.

De term onderwijsexpansie is niet alleen problematisch vanwege zijn normatieve lading. Hij is ook niet eenduidig. Er circuleren minstens vier definities :

- 1 groei van het *schoolwezen als zodanig*, blijkens aantallen deelnemers, docenten en instellingen. Deze groei kan wat de deelnemers betreft zowel in absolute als in relatieve getallen worden uitgedrukt. Relatief bijvoorbeeld door de groei te corrigeren voor de toename van de bevolking;
- 2 groei van de *uitgaven* voor onderwijs. Deze groei wordt deels veroorzaakt door de ad 1 genoemde toename, doch bijvoorbeeld ook door kwaliteitsverbetering;
- 3 stijgende *deelname aan niet-leerplichtig onderwijs* (absoluut en relatief ten opzichte van een bepaalde leeftijdsgroep);
- 4 stijgende *deelname aan hoger onderwijs* (HBO en WO); deze definitie is een toespitsing van de derde.

Het gemeenschappelijk element in deze definities is de term groei; telkens gaat het om een toename (meestal van deelname) in historisch perspectief. Wanneer de groei van onderwijs op basis van deze definities wordt gekwantificeerd zijn de uitkomsten nogal verschillend. Deze verschillen treden vooral aan het licht wanneer onderscheid wordt gemaakt tussen absolute en relatieve groei. Ik geef daarvan een voorbeeld. Tussen 1919 en 1994 steeg in ons land het aantal onderwijsdeelnemers van ruim

1 miljoen naar ruim 4 miljoen, een toename van 300 procent ten opzichte van het uitgangsjaar. Relateren we de groei van de onderwijsdeelname in deze periode aan de bevolkingsontwikkeling dan ontstaat een geheel ander beeld: in 1919 nam 18% van de bevolking deel aan onderwijs tegenover 25% in 1994. Wie zo terugkijkt signaleert een aanzienlijk minder spectaculaire trend.

4.2 Onderwijsexpansie in Nederland: feiten en determinanten

De groei van de onderwijsdeelname zowel in absolute als in relatieve zin manifesteerde zich in Nederland reeds in de 19de eeuw, vooral in de tweede helft van deze eeuw. Zo steeg tussen 1850 en 1900 de relatieve deelname aan het kleuteronderwijs van 19,5 tot 31,5% en aan het 'gewoon' lager onderwijs van 61,1 tot 74,5%. Tussen 1865 en 1900 nam het aantal leerlingen op de vijfjarige hogere burgerschool toe van 1187 naar 5879. Spectaculair was de groei van het middelbaar onderwijs voor meisjes, de MMS, te weten van 92 leerlingen in 1870 tot 1647 in 1900. Minder substantieel is in deze periode de groei van het aantal leerlingen dat een gymnasium bezocht, te weten van 1128 in 1870 naar 3047 in 1900 (CBS, 1966; Dodde, 1983: 49-50).

In absolute zin nam in de 20ste eeuw de onderwijsdeelname aanzienlijk toe, vooral als gevolg van bevolkingsgroei. Tussen 1919 en 1993 ontwikkelde het aantal onderwijsdeelnemers zich als volgt:

Tabel 4.1 Onderwijsdeelname 1919-1993, naar schooltype (*1000)

Schooltype	1919	1993
1. Basisonderwijs	1.170	1.475
2. Speciaal onderwijs	7	114
3. Alg. voortgezet onderwijs	106	674
4. Lager beroepsonderwijs	101	222
5. Middelbaar beroepsonderwijs	3	83
6. Wetenschappelijk onderwijs	9	194
Deelname 20-jarigen (%)	2.5	40.0

Bron: CBS; Dodde (1983: 119-122)

Vergelijkkenderwijs groeide het middelbaar beroepsonderwijs in deze periode het sterkst, namelijk met 2482%, gevolgd door het wetenschappelijk onderwijs dat het aantal studenten zag stijgen met 2156%.

Van der Ploeg (1993) berekende veranderingen in de *relatieve* deelname aan onderwijsvoorzieningen in Nederland in de periode 1950-1986, dat wil zeggen ten opzichte van een relevant geachte leeftijdsgroep. Op basis van zijn gegevens kan de volgende tabel worden samengesteld van deze veranderingen.

Tabel 4.2 Deelname aan schooltypen naar geslacht, 1950-1986 (in promillages van de leeftijdsgroep)^a

	1950		1986	
	m	v	m	v
1 Lager alg. voortgezet onderwijs (12-16 jr)	160	156	271	331
2 Hoger alg. voortgezet onderwijs (12-18 jr)	97	59	265	299
3 Lager beroepsonderwijs (12-17 jr)	166	145	290	197
4 Middelbaar beroepsonderwijs (16-20 jr)	14	10	221	199
5 Hoger beroepsonderwijs (19-25 jr)	26	15	81	69
6 Wetenschappelijk onderwijs (18-25 jr)	39	7	105	67

^a Hoger algemeen voortgezet onderwijs = HBS, MMS, gymnasium, HAVO en atheneum
Lager algemeen voortgezet onderwijs = MULO, MAVO

Bron: Van der Ploeg (1993: 119-123)

Uit de tabel kan de volgende hiërarchie van de groei van de *relatieve* deelname aan onderwijstypen in de periode 1950-1986 worden afgeleid:

1 Meisjes Middelbaar Beroepsonderwijs	+ 1873%
2 Jongens Middelbaar Beroepsonderwijs	+ 1464%
3 Meisjes Wetenschappelijk Onderwijs	+ 828%
4 Meisjes Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs	+ 407%
5 Meisjes Hoger Beroepsonderwijs	+ 363%
6 Jongens Hoger Beroepsonderwijs	+ 217%
7 Jongens Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs	+ 173%
8 Jongens Wetenschappelijk Onderwijs	+ 171%
9 Meisjes Lager Algemeen Voortgezet Onderwijs	+ 113%
10 Jongens Lager Beroepsonderwijs	+ 75%
11 Jongens Lager Algemeen Voortgezet Onderwijs	+ 70%
12 Meisjes Lager Beroepsonderwijs	+ 36%

De meest spectaculaire groei van de *relatieve* deelname voltrok zich dus in het middelbaar beroepsonderwijs. Voorts springt vooral de toename van de deelname van meisjes aan MBO, WO, de hogere vormen van algemeen voortgezet onderwijs en HBO in het oog.

Na de tweede wereldoorlog groeide in Nederland zowel absoluut als relatief het wetenschappelijk onderwijs fors. Het aantal studenten nam toe van 22.000 in 1945 tot 180.000 in 1993. Daarna daalt dit aantal (vooral als gevolg van de doorwerking van de geboorte-daling van na 1975) tot ruim 160.000 in 1996. Bedacht moet worden dat de deelname aan dit onderwijs in ons land vergeleken met het buitenland lange tijd laag is geweest. Men zie de volgende cijfers uit 1988:

Tabel 4.3 Deelname aan universitair onderwijs, 1988 (in % van leeftijd-referentiegroep)

Land	Referentiegroep	Deelname
1. VS	18-24	24.9
2. Japan	18-26	13.0
3. Zweden	19-25	10.9
4. Duitsland	19-25	19.1
5. Frankrijk	18-24	18.3
6. Verenigd Koninkrijk	18-24	10.0
7. Nederland	19-26	8.4

Bron: CPB, november 1993

Het aandeel academici in de Nederlandse beroepsbevolking was in 1989 eveneens laag in vergelijking met het buitenland, getuige de volgende percentages (OECD, 1992: 23):

1	Portugal	4
2	Oostenrijk	5
3	Italië	6
4	Nederland	6
5	België	7
6	Frankrijk	7
7	Ierland	7
8	Zwitserland	9
9	Groot-Brittannië	9
10	Spanje	9
11	Duitsland	10

Bijzondere aandacht verdient de exponentiële naoorlogse groei van het speciaal onderwijs, dat wil zeggen het onderwijs voor kinderen met een lichamelijke en/of geestelijke handicap. Uitgedrukt in een percentage van het totaal aantal leerlingen dat deelneemt aan het primair onderwijs steeg het aandeel van deze kinderen in de periode 1950-1983 van 2 tot bijna 8 procent. Hiervoor was vooral de groei van het onderwijs voor

kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden (LOM) verantwoordelijk (zie Dumont, 1987; Doornbos en Stevens, 1988). Het speciaal onderwijs blijft hier verder buiten beschouwing; een beschrijving van de groei op dit terrein en een causale analyse daarvan vergen een apart betoog.

Aan de groei van onderwijsdeelname liggen verscheidene determinanten ten grondslag. De absolute groei wordt dominant veroorzaakt door bevolkingstoename, zoals die wordt bepaald door geboorte-niveau en migratiesaldo. De relatieve groei (ten opzichte van de in aanmerking komende leeftijdsgroep) wordt veroorzaakt door de volgende determinanten, die veelal in combinatie optreden en waarvan het relatieve gewicht niet eenvoudig is vast te stellen:³

- 1 Drang naar kennis als uitvloeisel van rationalisering
- 2 Toegenomen behoefte van het bedrijfsleven aan hoger opgeleiden
- 3 Ontdekking van onderwijs als voertuig van emancipatie (bijvoorbeeld van meisjes en van katholieken)
- 4 Drang naar verticale sociale mobiliteit
- 5 Het ontstaan van meer gelegenheid tot scholing (bijvoorbeeld door afschaffing kinderarbeid en door financiële faciliteiten)
- 6 Verhoging van de leerplichtige leeftijd
- 7 Diploma-inflatie
- 8 Opkomende noodzaak van levenslang leren
- 9 Toenemende vrije tijd
- 10 Werkloosheid

Bij de als zevende genoemde determinant (diploma-inflatie) sta ik in de volgende paragraaf apart stil. Over de als derde genoemde valt op te merken dat de 20ste-eeuwse onderwijsexpansie in Nederland op groepsniveau vooral voor de maatschappelijke positie van vier sociale categorieën emancipatoire gevolgen heeft gehad: meisjes/vrouwen, rooms-katholieken⁴, de 'kleine luyden' en plattelandsbewoners.

Voor elk van deze groepen leverde een toegenomen deelname aan onderwijs een substantiële bijdrage aan positieverbetering: vrouwen ten opzichte van mannen, rooms-katholieken ten opzichte van protestanten, de 'kleine luyden' ten opzichte van 'hogere' kringen, en plattelanders ten opzichte van stedelingen. Onderwijsexpansie droeg op deze wijze bij aan reductie van sociale ongelijkheid. Voorzienbaar is dat op termijn onderwijs een zelfde sociale functie zal vervullen in de maatschappelijke posi-

tionering van allochtone groeperingen ten opzichte van autochtone.

Van de genoemde vier sociale categorieën springen kwantitatief bezien de meisjes c.q. vrouwen het meest in het oog. In de 20ste eeuw is hun onderwijsexpansie ronduit spectaculair te noemen, vooral indien we letten op de deelname aan wetenschappelijk onderwijs. In 1930 bestond de studentenpopulatie in deze tak van ons schoolwezen voor 18% uit vrouwen. In 1995 was dit percentage opgelopen tot 47 (zie Leune, 1989a). Het Centraal Planbureau berekende de vermoedelijke ontwikkeling van het aantal vrouwelijke academici jonger dan 65 jaar in de periode 1970-1999. Uitgesplitst naar studierichting leidde dit tot de volgende tabel:

Tabel 4.4 Vrouwelijke academici, 1970-1999

	1970	1999*
Nederlands	351	5705
Engels	387	5069
Geschiedenis	299	4561
Economie	211	5807
Rechten	3147	29407
Westerse sociologie	417	3932
Psychologie	667	14444
Wiskunde	90	721
Natuurkunde	85	443
Werktuigbouw	4	227
Geneeskunde	3468	17115
Alle studierichtingen	13639	165870

* Raming

Bron: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (1987: 148-149)

Hieruit valt af te leiden dat het aantal vrouwelijke academici in een periode van 30 jaar ruim vertwaalfvoudigt. Daarbij moet wel worden aangetekend dat deze groei zich in hoge mate concentreert op het terrein van alpha- en gamma-studies.

Ganzeboom onderzocht de samenhang tussen de onderwijsexpansie en de ontwikkeling van onderwijskansen in Nederland op basis van cohort-studies die de periode 1920-1990 bestrijken. Hij trekt de volgende vier conclusies:

- Nederland heeft in de afgelopen decennia een snelle onderwijsexpansie gekend. Internationale vergelijking laat zien dat het eindpunt hiervan nog niet bereikt hoeft te zijn. De ontwikkeling is voor vrouwen veel sneller verlopen dan voor mannen. (...);
- De onderwijsexpansie is gepaard gegaan met een aanzienlijke vermindering van de onderwijsdispersie: het Nederlandse onderwijsgebouw is vooral aan de onderkant omhoog gekomen en in mindere mate aan de bovenkant, zodat er nu veel meer mensen rondom het midden zitten dan voorheen. (...);
- Het blijkt dat in de afgelopen decennia zich een geleidelijke, maar onmiskenbare, ontwikkeling heeft voorgedaan naar grotere gelijkheid van onderwijskansen voor de verschillende sociale milieus. In de afgelopen vijftig jaar zijn de gangbare indicatoren om deze ongelijkheid tussen de sociale milieus te meten met ongeveer 40 procent gedaald. (...);
- Een belangrijke oorzaak van deze groei van openheid lijkt de voor-

noemde onderwijsexpansie te zijn. Het blijkt dat de ongelijkheid van onderwijskansen tussen de sociale milieus het grootst is voor doorstroombeslissingen die vroeg in de levensloop plaatsvinden. Door de groei van de gehele onderwijsverdeling worden juist deze beslissingen steeds minder belangrijk voor het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau. Het zijn de beslissingen op latere leeftijd (18 jaar) die tegenwoordig meestal bepalen waar men uiteindelijk in de onderwijsverdeling terecht komt; de uitkomsten van deze beslissingen worden slechts in geringe mate door de ouders en hun kenmerken bepaald. Onze analyse van verschillen in uitkomsten van doorstroombeslissingen op verschillende leeftijden ondersteunt in sterke mate onze verwachting dat de milieuspecifieke ongelijkheid in onderwijskansen in 2015 in belangrijke mate zal zijn verdwenen.’

aldus Ganzeboom (1996: 46).

Een replicatie en uitbreiding van dit onderzoek door Ganzeboom en Rijken (1997) leverde een bevestiging op van de hypothese dat ‘milieu-gevoeligheid’ van selectie in het onderwijs zich vooral manifesteert in de vroegste transities in de schoolloopbaan en afneemt met iedere volgende transitie. Dit verschijnsel wordt wel het ‘Mare-patroon’ genoemd, naar de socioloog Mare (1980).

Er is twijfel mogelijk over Ganzeboom’s voorspelling dat de sociale ongelijkheid van onderwijskansen verder zal afnemen. Zo is het heel wel mogelijk dat de volgende in gang zijnde ontwikkelingen binnen het Nederlandse schoolwezen zullen leiden tot een vergroting in plaats van een

verkleining van sociale ongelijkheid van onderwijskansen:

- 1 Het vergroten van de autonomie van scholen;
- 2 Het verhogen van de kwaliteit van het onderwijs;
- 3 Het vergroten van de doelmatigheid van leerwegen;
- 4 Het meer en meer toepassen van het profijtbeginsel in het hoger onderwijs en in de volwasseneneducatie;
- 5 Het wankelen van het ideaal van hoger onderwijs voor velen.

Elders heb ik dit als volgt toegelicht (Leune 1995: 31-33):

‘Het vergroten van de *autonomie* van scholen zal vermoedelijk leiden, hetgeen ook expliciet wordt betoogd, tot een vergroting van verschillen in kwaliteit tussen scholen. Deze verschillen hangen vanouds, statistisch gezien, sterk samen met verschillen in het recruteringsveld van scholen. Anders gezegd: verschillen in ‘output’ worden in hoge mate door verschillen in ‘input’ bepaald. Het beginniveau van leerlingen bepaalt in niet geringe mate het eindniveau van een school. Dit beginniveau pleegt sterk te correleren met het herkomstmilieu van leerlingen. Bij het (verder) vergroten van de verschillen tussen scholen is de kans groot dat de al bestaande verschillen in het aanbieden van gelijke kansen verder worden verscherpt. Scholen krijgen nog meer gelegenheid om zich van elkaar te onderscheiden en hiervan zullen vooral de scholen profiteren die overwegend bezocht worden door leerlingen uit hogere sociaal-economische milieus. Ook hier geldt: meer vrijheid staat op gespannen voet met meer gelijkheid. Ik acht de kans groot dat autonomievergroting ten koste zal gaan van de concurrentiepositie van scholen met veel leerlingen uit de maatschappelijke achterhoede. Daartoe behoren de zogeheten zwarte scholen.

De tendens tot het *verhogen van de kwaliteit* van het onderwijs heeft op zich niet op gespannen voet te verkeren met het gelijktijdig streven naar vermindering van milieu-specifieke selectie. Maar er zijn neveneffecten aan gekoppeld die hiervoor wèl bedreigend zijn. Dat zijn er met name drie. Ten eerste gaat het streven naar kwaliteitsverbetering vaak gepaard met een verscherping van selectie. Er is een verband tussen de mate waarin het onderwijs selectief is en milieu-specifieke selectie, vooral in het funderend onderwijs. Hoe selectiever, hoe groter de kans dat kinderen met leerproblemen onvoldoende de gelegenheid krijgen om aan te tonen wat ze kunnen. Een vroege selectie (bijvoorbeeld direct na de basisschool) kan leerlingen uit achterstandsgroepen dupe-

ren.

Een tweede neveneffect van kwaliteitsverbetering is het naar niveau groeperen van leerlingen. Leerlingen uit achterstandsgroepen hebben belang bij een qua niveau heterogene leergroep. Dan worden ze als het ware opgetrokken c.q. meegezogen. In zo'n groep is de kans dat leerlingen van elkaar leren groter dan in een gehomogeniseerd leermilieu.

Een derde neveneffect van het streven naar kwaliteitsverhoging is dat de aandacht zich al snel richt op de wat meer begaafde leerlingen. Met die leerlingen kan qua 'output' als het ware gescoord worden. Zij zijn de paradepaarden van de school. Voor kwaliteitsverhoging zijn leerlingen aan de onderkant van de begaafdheidsladder hinderlijk. Het risico is aanwezig dat deze leerlingen buiten beeld raken, zo ze niet al vroegtijdig zijn wegeselecteerd.

Een derde bedreiging van het streven naar vergroting van gelijke onderwijskansen is de (groeierende) aandacht voor het verbeteren van de *doelmatigheid van leerwegen*. Leerlingen vertonen soms grillige patronen in hun schoolloopbaan. Ook wijkt hun verblijfsduur soms af van de cursusduur. Dit alles is louter economisch bezien niet efficiënt. Er zit echter een spanning tussen het vergroten van kansen en het verhogen van de doelmatigheid. Er zijn leerlingen die alleen hun draai in het schoolwezen kunnen vinden als ze er wat langer dan gemiddeld over kunnen doen om een diploma te behalen. Tussen effectiviteit en efficiëntie bestaat dan een rivaliserende verhouding. Het kan effectief zijn om zich minder efficiënt te gedragen.

Indien het streven naar meer doelmatigheid de instrumentele vorm krijgt van een rendementsbekostiging van scholen is er voorts het risico dat scholen met relatief veel leerlingen uit lagere sociaal-economische milieus de dupe worden. Deze scholen behalen door de aard van hun leerlingenpopulatie gewoonlijk lagere rendementscijfers en dreigen daar bij rendementsbekostiging voor te moeten boeten. Dan kan op die scholen een neerwaartse spiraal in werking gezet worden.

Het meer en meer toepassen van het *profijtbeginsel* in de volwassenen-educatie bedreigt het karakter van dit deel van het onderwijsbestel als een tweede kansvoorziening. Veel leerlingen uit achterstandsgroepen zien geen kans om zich middels het initiële onderwijs in voldoende mate te kwalificeren. Middels onderwijs voor volwassenen krijgen zij een nieu-

we kans. Indien zij voor de kosten daarvan geheel moeten opdraaien is er het risico dat deze kans onbenut blijft. Er is een tendens in gang om de overheidsverantwoordelijkheid voor de volwasseneneducatie te reduceren tot de basiseducatie en de verwerving van een startkwalificatie voor de arbeidsmarkt.

Ten slotte is waarneembaar dat *het ideaal van 'hogere onderwijs voor velen' wankelt*. Ook dat is bedreigend voor het streven naar vermindering van milieu-specifieke selectie in het onderwijs. Nu meer en meer kinderen uit de maatschappelijke achterhoede doordringen tot het hogere onderwijs gaan er steeds luider klinkende stemmen op om de toegang tot het hogere onderwijs te bemoeilijken. Hoewel in vergelijking met het buitenland in Nederland nog steeds in bescheiden mate aan hoger onderwijs wordt deelgenomen begint het beeld van massaliteit meer en meer het denken van leidinggevende politici over dit onderwijs te bepalen. Sommigen bepleiten een tweede selectie 'bij de poort'. Zij willen niet alleen een eerste selectie van de knapsten uit de geslaagden bij de eindexamens. Het is niet goed voorstelbaar hoe dit zonder de gelijktijdige invoering van een quoteringsysteem zou kunnen. Dan is de stap naar hoger onderwijs voor weinigen snel gezet. Zo'n stap komt ook dichterbij indien de financiële drempels voor het volgen van hoger onderwijs (verder) verhoogd worden zonder een corresponderende compensatie via de studiefinanciering. Het vooruitzicht op een torenhoge studieschuld is niet bevorderlijk voor de deelname aan hoger onderwijs.'

4.3 De betekenis van diploma's voor de arbeidsmarkt

Idenburg (1958: 8-9) heeft opgemerkt dat het schoolwezen tot en met de 19e eeuw vooral tot taak had om mensen in sociaal opzicht op hun plaats te houden. Scholen hadden tot functie om de sociale status van het gezin te beschermen, niet om te fungeren als voertuigen van sociale stijging. Onderwijs droeg bij aan het bestendigen van sociale ongelijkheid. Dit verandert ingrijpend in de 20ste eeuw. Idenburg merkt op: 'De huidige samenleving kan het schoolwezen niet anders zien dan als een trap waarlangs de maatschappelijke mobiliteit zich voltrekt. En deze trap wordt ijverig beklommen'. Daarmee, aldus Idenburg, heeft de school een nieuwe sociale functie verworven. De school dirigeert 'de opgroeiende

mensen naar de poorten der samenleving. Dit is de sleutelmacht der school. De maatschappij erkent en bevestigt haar in deze functie door in bedrijfsleven en overheidsapparaat van de door haar gegeven diploma's en andere kwalificaties steeds meer te verlangen'. Idenburg toont zich over deze ontwikkeling bezorgd, getuige het daaraan gekoppelde volgende waarde-oordeel: 'Daarmee zijn wij met één van de grote problemen van de hedendaagse school in aanraking gekomen. Dit is een zware last, welke de school naast haar onderwijs- en opvoedingstaak is opgelegd. Een ernstige bedreiging voor haar eigenlijke functie'.

Hoe dit ook zij, feit is dat de groei van de onderwijsdeelname in Nederland substantieel heeft bijgedragen aan massale verticale intergenerationale sociale mobiliteit die de sociale structuur van onze samenleving in de 20ste eeuw diep ingrijpend heeft beïnvloed. Het onderwijsdiploma werd meer en meer een noodzakelijk attribuut in om in sociaal opzicht te klimmen en om op de arbeidsmarkt uit de voeten te kunnen.

Gebruik makend van diverse empirische bronnen hebben Wolbers, De Graaf en Ultee een studie verricht naar de ontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's op de Nederlandse arbeidsmarkt in de periode 1960-1991. Zij laten eerst zien hoe de onderwijsverdeling qua opleidingsniveau van de beroepsbevolking in loondienst zich deze periode heeft ontwikkeld (tabel 4.5).

Tabel 4.5 Onderwijsniveau van loontrekkenden, 1960-1991

onderwijsniveau	1960	1973	1977	1985	1991
LO	57.5%	35.9%	30.1%	13.8%	9.6%
LBO/MAVO	32.7%	34.1%	36.3%	28.4%	24.8%
MBO/HAVO/VWO	4.8%	19.9%	21.6%	39.0%	43.2%
HBO	3.8%	7.6%	8.9%	14.1%	16.0%
WO	1.2%	2.5%	3.1%	4.6%	6.3%
Totaal	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
n	126.253	90.533	96.150	23.088	35.103

Bron: Wolbers, De Graaf en Ultee (1997: 268). Gebaseerd op Volkstelling 1960, Arbeidskrachtentellingen, en Enquête Beroepsbevolking 1991 van het CBS

Hun conclusie is, dat '... het gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlandse beroepsbevolking in loondienst sterk (is) gestegen in de periode 1960-1991. In 1960 heeft ruim de helft van de beroepsbevolking (57,5 procent) niet meer dan lager onderwijs gevolgd, terwijl in 1991 het percentage mensen dat alleen over lager onderwijs beschikt nog maar 9,6

procent bedraagt. Het aandeel van de beroepsbevolking dat op zijn hoogst een diploma in het voortgezet onderwijs, lagere trap (LBO/MAVO) heeft voltooid, is tot en met 1977 gestegen. Sindsdien is dit percentage gedaald. Momenteel bestaat de beroepsbevolking uit een geringer percentage mensen met hooguit LBO of MAVO dan in 1960. Verder is het aandeel mensen met een MBO-, HAVO-, of VWO-opleiding gestegen tussen 1960 en 1991 (van 4,8 procent naar 43,2 procent) en is deze opleidingscategorie de grootste geworden. (...) Het percentage mensen met een diploma in het hoger onderwijs is gegroeid in de afgelopen decennia (voor HBO van 3,8 procent naar 16,0 procent en voor WO van 1,2 procent naar 6,3 procent). De belangrijkste oorzaak voor het toegenomen onderwijsniveau van de beroepsbevolking is cohortvervanging: de nieuwkomers op de arbeidsmarkt zijn hoger opgeleid dan de oudere werknemers die de arbeidsmarkt verlaten.' (Wolbers et al., 1997: 268).

Vervolgens geven Wolbers, De Graaf en Ultee weer hoe de functieniveaustructuur voor de beroepsbevolking in loondienst, geordend naar zeven niveau's, zich in diezelfde periode heeft ontwikkeld (tabel 4.6).

Tabel 4.6 Functieniveau van loontrekkenden, 1960-1991

functieniveau	1960	1973	1977	1985	1991
1 laag	17.7%	10.4%	10.2%	7.7%	5.8%
2	28.1%	25.3%	24.8%	20.6%	19.3%
3	17.5%	17.8%	18.0%	17.8%	15.6%
4	17.0%	20.2%	19.8%	23.7%	22.8%
5	12.1%	13.4%	13.7%	13.4%	14.6%
6	6.5%	9.6%	9.8%	10.7%	15.8%
7 hoog	1.1%	3.2%	3.6%	6.1%	6.1%
totaal	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
n	126.253	90.533	96.150	23.088	35.103

Bron: Wolbers, De Graaf en Ultee (1997: 268). Gebaseerd op Volkstelling 1960, Arbeidskrachtentellingen en Enquête Beroepsbevolking 1991 van het CBS

Zij concluderen uit deze gegevens:

'Ook de beroepenstructuur van de Nederlandse beroepsbevolking (is) aanzienlijk veranderd in de periode 1960-1991. In de eerste plaats is het aandeel personen dat werkzaam is in ongeschoolde, halfgeschoolde en geoefende arbeid (niveau 1 en 2) gedaald (respectievelijk van 17,7 procent naar 5,8 procent en van 28,1 procent naar 19,3 procent). In de tweede plaats zijn de percentages voor de functieniveaus 3, 4 en 5 min of meer gelijk gebleven in de afgelopen decennia. In de derde plaats is het

aandeel van de hogere functies (functies 6 en 7) gestegen. Voor functieniveau 6 geldt een stijging van 6,5 procent naar 15,8 procent en voor functieniveau 7 een toename van 1,1 procent naar 6,1 procent.' (Wolbers et al., 1997: 269).

Daarna gaan Wolbers, De Graaf en Ultee op zoek naar de samenhang tussen de ontwikkelingen in het opleidingsniveau en de veranderingen in het functie-niveau van de Nederlandse beroepsbevolking in de periode 1960-1991. Zij concluderen dan het volgende:

'In de eerste plaats stellen we vast dat er sprake is van een aanzienlijke diploma-inflatie. Schoolverlaters worden het sterkst getroffen; ondanks hun sterk gestegen opleidingsniveau komen ze in 1991 in nauwelijks hogere functies terecht dan in 1960. Met hetzelfde diploma verwerven zij posities met een aanmerkelijk lager functieniveau. Gedurende de beroepsloopbaan maken zij een deel van de achterstand op eerdere generaties goed, maar er blijft sprake van onderbenutting. Met hetzelfde diploma zouden eerdere generaties aanmerkelijk verder zijn gekomen in hun beroepsloopbaan.

In de tweede plaats concluderen we dat de belangrijkste reden voor de opgetreden diploma-inflatie is gelegen in de ongelijke ontwikkelingen in de onderwijsverdeling en in de kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid. Omdat de opwaardering van de beroepsarbeid geen gelijke tred heeft gehouden met de enorme onderwijsexpansie, is er een proces van diploma-inflatie op gang gekomen. Het baancompetitiemodel wordt hiermee empirisch ondersteund. Onderwijs is een positioneel goed en de hoogst opgeleiden komen het eerst in aanmerking voor de betere banen. Diploma-inflatie is het sterkst voor lager opgeleiden. Personen op LBO- en MAVO-niveau worden verdreven naar de laagste regionen van de arbeidsmarkt, en concurreren daar met personen die in het geheel geen diploma's hebben behaald na het lager onderwijs.

Er zijn twee historische ontwikkelingen in de netto samenhang tussen onderwijs- en beroepsniveau. De invloed van de conjunctuur blijkt aanzienlijk te zijn. Wanneer het aanbodoverschot op de arbeidsmarkt groot is, is de samenhang tussen scholingen en beroepsniveau sterker. We veronderstellen dat werkgevers strenger zullen selecteren bij een groot aanbod. Ook vinden we ondersteuning voor de hypothese die stelt dat de modernisering van de arbeidsmarkt een toename in de samenhang tussen opleiding en functieniveau met zich meebrengt. Tussen 1960 en 1991 is de samenhang tussen onderwijs en arbeid toegenomen, maar het blijkt

moeilijk om de invloed van de conjuncturele ontwikkelingen en de invloed van de modernisering uit elkaar te houden. De conjunctuur heeft zich in dit tijdvak ongunstig ontwikkeld en de arbeidsmarkt is verder gemoderniseerd. We vinden echter aanwijzingen dat de invloed van de conjunctuur wat sterker is dan die van de modernisering.

Het principe achter het baancompetitiemodel geldt in het begin van de jaren negentig net zoals in de jaren zestig en onderwijs is onverminderd een positioneel goed. De wedloop tussen hoog en laag opgeleiden om de hogere functies loopt tegenwoordig echter nog vaker uit op een overwinning voor de hoog opgeleiden dan voorheen al het geval was. Werkgevers zijn blijkbaar steeds sterker gaan selecteren op basis van diploma's. De ruime arbeidsmarkt bood hun hiertoe de mogelijkheid, maar ook de toenemende nadruk op productiviteit in de moderne, efficiënte arbeidsmarkt heeft meegespeeld.

Onze resultaten suggereren dat laag opgeleiden in dubbel opzicht de dupe zijn geworden van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. In de eerste plaats ondervonden zij altijd al de meeste last van een kwalitatieve discrepantie tussen onderwijsexpansie en opwaardering van de beroepsarbeid. Die discrepantie is alleen maar toegenomen in de laatste decennia. In de tweede plaats zijn werkgevers het onderwijs nog meer dan voorheen als selectie criterium gaan gebruiken. Het ligt voor de hand dat de groter wordende verschillen in de opbrengsten van hogere en lagere diploma's de onderwijsrace in stand houden of zelfs zullen versterken.' (Wolbers et al., 1997: 279-280).

Van der Ploeg onderzocht de effecten van groeiende deelname aan het voortgezet en hoger onderwijs in Nederland en de relatie tussen opleidingsniveau en functieniveau. Hij concludeert:

'Cohortanalyse van meerdere surveys laat zien dat voor hen die de arbeidsmarkt hebben betreden tussen 1931 en 1980, toegevoegde en totale opbrengsten van diploma's uit het voortgezet en hoger onderwijs, in termen van functieniveau, samenhangen met de verspreidingsgraad van die diploma's. Voor mannen blijkt dat de toegevoegde opbrengsten van diploma's uit het secundair en tertiair onderwijs een kromlijinig verband vertonen met de verspreidingsgraad. Tot ruwweg een verspreidingspercentage van 60 nemen toegevoegde opbrengsten toe, waarna ze snel afnemen. Voor vrouwen zijn de toegevoegde opbrengsten van diploma's uit het voortgezet en hoger onderwijs opmerkelijk stabiel, wat vermoede-

Tabel 4.7 Werkloosheid naar opleidingsniveau in diverse landen, 1992 (in percentages van alle 25-64-jarigen)

land	Hoogste bereikt opleidingsniveau				totaal
	lager voortgezet onderwijs	hoger voortgezet onderwijs	tertiair onderwijs (niet wet.)	wetensch. onderwijs	
<i>Noord-Amerika</i>					
Canada	15.1	9.7	9.0	5.2	10.0
<u>Verenigde Staten</u>	13.5	7.2	4.6	2.9	6.6
<i>Pacific</i>					
Australië	11.2	8.9	5.7	4.4	8.8
<u>Nieuwe Zeeland</u>	11.2	7.5	4.6	3.7	8.0
<i>EG</i>					
België	13.0	4.7	2.3	2.2	7.8
Denemarken	15.6	9.2	5.8	4.8	10.6
Frankrijk	12.1	7.4	4.6	4.4	8.8
Duitsland	8.9	6.4	4.5	3.7	6.2
Ierland	19.8	19.3	5.8	3.3	13.5
Italië	7.3	8.2	x	6.0	7.4
Nederland	8.0	4.7	x	3.9	5.6
Portugal	5.3	4.5	1.9	1.8	4.9
Spanje	16.0	14.1	12.5	9.9	14.7
<u>Ver. Koninkrijk</u>	12.3	8.3	3.3	3.6	8.4
<i>Overig OECD (Eur.)</i>					
Oostenrijk	5.6	3.2	x	1.3	3.6
Finland	14.9	12.1	5.7	3.4	11.4
Noorwegen	7.1	4.9	2.8	1.8	4.6
Zweden	4.6	4.3	2.3	2.0	3.8
Zwitserland	3.5	2.2	2.3	3.0	2.5
Turkije	5.1	6.7	x	4.1	5.2
<u>Gemiddeld</u>	10.5	7.2	4.9	3.8	7.6

Bron: OECD (1995: 228)

lijk wordt veroorzaakt doordat vrouwen niet altijd de kans krijgen om hun diploma's in te zetten in de strijd voor een functieniveau of daar vrijwillig van afzien. Deze onzekerheid in het model voor opbrengsten van vrouwen pleit ervoor dat uitspraken over samenhangen tussen opbrengsten van diploma's en verspreiding ervan, op het mannelijke deel van de gegevens wordt gebaseerd. De ontwikkeling in de totale opbrengsten voor mannen laat zien dat voor hen die vanaf de helft van de jaren vijftig de arbeidsmarkt hebben betreden, het functieniveau daalt voor alle secundaire en tertiaire diploma's. Alleen voor relatief hoger opgeleide mannen die tussen 1931 en 1955 de arbeidsmarkt hebben betreden, laten de analyses een constante en zelfs toename in totale opbrengst in termen van functieniveau zien. Kortom, opeenvolgende generaties

schoolverlaters ontkomen uiteindelijk niet aan diploma-inflatie, maar de afstand tussen opbrengsten van diploma's laat zien dat de hoogst opgeleiden hier het minst van te lijden hebben', aldus Van der Ploeg (1993: 148-149).

Er bestaat wereldwijd een duidelijke samenhang tussen het opleidingsniveau van burgers en hun kans op werkloosheid. Uit onderzoek van de OECD blijkt dat in 1992 in 24 onderzochte landen die kans op werkloosheid het kleinst was voor de hoger opgeleiden, zoals tabel 4.7 laat zien. Opmerkelijk is dat er nauwelijks sprake is van inversie in de geconstateerde samenhang.

Er wordt wel verondersteld dat Nederland internationaal gezien uit de pas loopt voor wat betreft de verdeling van studenten over opleidingsrichtingen. Velen denken dat Nederlandse studenten aanzienlijk minder dan hun buitenlandse collega's opteren voor bèta-studies. Uit tabel 4.8 blijkt dat deze veronderstelling door de bank genomen niet klopt: de verdeling over de twee hoofdstromen bèta versus alpha/gamma komt in Nederland vrijwel overeen met het gemiddelde in de landen die bij de OECD zijn aangesloten. In vergelijking met de Verenigde Staten van Noord-Amerika en Canada kiezen bij ons aanmerkelijk meer studenten voor een bèta-studie; in vergelijking met Duitsland gebeurt dit minder.

Tabel 4.8 Universitaire diploma's naar studierichting in enkele landen, 1992 (%)

	Bèta	Alpha/Gamma
Canada	26	74
VS	25	75
Japan	34	66
Duitsland	52	48
Verenigd Koninkrijk	39	61
Nederland	41	59
OECD-gemiddeld	40	60

Bèta = medical science, natural and physical science, engineering and architecture

Alpha/Gamma = law, business and humanities

Bron: OECD (1995: 222-223)

4.4 De toekomstige betekenis van diploma's op de arbeidsmarkt

In deze paragraaf sta ik stil bij twee prognoses van de ontwikkeling van de onderwijsdeelname in Nederland, mede in relatie tot de vraag naar gediplomeerden op de arbeidsmarkt. Het CBS en CPB (1997) hebben zich gezamenlijk gewaagd aan een prognose van enkele belangrijke aspecten van de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving in demografisch en economisch opzicht. Zij deden dat op basis van drie scenario's: 'Dividend Europe' (DE), 'Global Competition' (GC) en 'European Coordination' (EC). In elk scenario worden andere accenten gelegd wat betreft economische groei, internationale samenwerking en het sociaal-culturele klimaat. Tabel 4.9 toont de voornaamste verschillen tussen de drie scenario's.

Tabel 4.9 Drie toekomstscenario's

<i>Dimensie</i>	<i>Divided Europe</i>	<i>Global Competition</i>	<i>European Coordination</i>
Internationaal	Stagnerende Europese integratie	Europa à la carte	Europa van meer snelheden
Demografie	Immigratie laag	Immigratie matig	Immigratie hoog
Sociaal-cultureel	Belangentegenstellingen	Individualisering	Sociale cohesie
Technologie	Trage diffusie	Sterke groei en diffusie	Minder efficiënte diffusie
Economie	Trage groei West-Europa		Vrij hoge groei West-Europa

Bron: CBS/CPB (1997: 18)

Op basis van deze scenario's presenteren CBS en CPB een aantal kerncijfers over de Nederlandse bevolkingen en het arbeidsaanbod in 1995 en in 2020 (tabel 4.10).

Van bijzonder belang zijn de ontwikkelingen in het opleidingsniveau en de opleidingsrichting van de Nederlandse beroepsbevolking, die CBS en CPB in de periode 1995-2020 voorzien (tabel 4.11). Hieruit komt naar voren dat de deelname aan hoger onderwijs verder zal stijgen, ongeacht het gekozen scenario. Het relatieve aandeel van laag opgeleiden blijft dalen. Er treedt een stabilisatie op van de deelname aan onderwijs op middelbaar niveau.

Wat de opleidingsrichting betreft verwachten CBS en CPB in de periode 1995-2020 geen substantiële veranderingen. In deze prognoses blijven veranderingen in deelname aan her-, om- en bijscholingsprogramma's buiten beschouwing. Plausibel is de verwachting dat in de komende decennia deze vormen van scholing sterk zullen expanderen.

Tabel 4.10 Kerncijfers volgens drie toekomstscenario's, 1995-2020

	1995	2020		
		DE	GC	EC
<i>Bevolking</i>				
Totale bevolking (in mln personen)	15,5	16,2	16,9	17,7
w.v. allochtonen	1,2	2,1	2,4	2,8
Groene druk ^a	39	34	36	40
Grijze druk ^b	21	32	33	32
<i>Huishoudens</i>				
Totaal huishoudens (in mln)	6,5	7,5	8,1	7,8
w.v. alleenstaanden	2,0	3,0	3,6	2,8
Gemiddelde grootte	2,3	2,1	2,1	2,2
<i>Arbidsaanbod</i>				
Participatiegraad mannen ^c	79	74	81	80
Participatiegraad vrouwen ^c	49	63	73	69
Beroepsbevolking (mln personen)	6,4	6,9	8,0	7,9

^a Bevolking 0-19 jaar in procenten van de bevolking 20-64 jaar.

^b Bevolking 65 jaar en ouder in procenten van de bevolking 20-64 jaar.

^c Beroepsbevolking van 20-64 jaar in procenten van de bevolking van 20-64 jaar.

Bron: CBS/CPB (1997: 9)

CBS en CPB hebben zich niet gewaagd aan een prognose van mogelijke discrepanties tussen aangeboden en gevraagde kwalificaties op de Nederlandse arbeidsmarkt.

Sinds enige jaren verricht het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) van de Universiteit van Maastricht studies op dit terrein. Enige tijd geleden publiceerde het ROA de resultaten van een onderzoek naar de arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters in de periode 1997-2002; een eerdere prognose betrof de periode 1995-2000. Drie onderzoekers van het ROA, Borghans, De Grip en Heijke, hebben de onderzoeksresultaten als volgt samengevat:

'De prognoses van het arbeidsmarktperspectief in de komende jaren zijn opgebouwd uit zes componenten. Aan de vraagkant betreft dit de uitbreidingsvraag (1) en de vervangingsvraag (2). Aan de aanbodkant gaat het om de instroom van schoolverlaters op de arbeidsmarkt (3), de doorstroom van het niet-reguliere onderwijs (4), en om het aanbod van kortdurig werklozen aan het begin van de prognoseperiode (5). Omdat de arbeidsmarkt van een opleidingstype geen afgesloten beroependomein heeft, wordt ten slotte ook rekening gehouden met het substitutie-effect (6), dat de additionele vraag naar een opleidingstype aangeeft door discrepanties tussen vraag en aanbod bij andere opleidingen. (...)

Tabel 4.11 Opleidingsniveau/ -richting volgens drie toekomstscenario's, 1995-2020 (in % totale beroepsbevolking)

	1995	2020		
		DE	GC	EC
<i>Niveau</i>				
Basis	16	10	9	10
Lager	28	26	23	24
Middelbaar	38	40	42	41
Hoger	19	24	26	25
<i>Richting</i>				
Algemeen	31	31	25	26
Technisch	23	22	24	23
Economisch	16	18	18	18
Verzorgend	30	29	33	32
Totaal (* 1000 personen)	9.428	9.541	9.674	9.998

Bron: CBS/CPB (1997: 62)

Het aantal schoolverlaters dat instroomt zal naar verwachting dalen van 5,6% op jaarbasis in de eerste helft van de jaren negentig, tot slechts 4,2% per jaar in de periode 1997-2002. (...)

De werkgelegenheid zal met 8,8% groeien. Voor het basisonderwijs wordt echter een forse daling van de totale vraag met ruim 17% verwacht, terwijl de vraag naar universitair opgeleiden een stijging met bijna 25% te zien geeft. Meer in het algemeen geldt dat hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter de verwachte uitbreidingsvraag is. (...)

Uitbreidingsvraag en vervangingsvraag vormen tezamen de baanopeningen voor nieuwkomers op de arbeidsmarkt. De ranglijst van de opleidingstypen met verhoudingsgewijs de meeste baanopeningen wordt gedomineerd door de hogere opleidingen met de hoogste uitbreidingsvraag, zoals wo informatica, bedrijfskunde, econom(etr)ie, accountancy en bouwkunde, en hbo landbouw en recht en bestuur. (...)

De meeste opleidingen met een relatief gericht aantal baanopeningen (zoals wo farmacie, hbo personeelswerk en enkele lagere technische opleidingen) hebben te kampen met krimpende werkgelegenheid. (...)

Om een beeld te kunnen vormen van de toekomstige arbeidsmarktsituatie moeten (..) ook de ontwikkelingen aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt in beeld gebracht worden. Naast het aan het begin van de prognoseperiode boven de markt zwevende aanbod van kortdurig werklozen gaat het daarbij vooral om de instroom van schoolverlaters. (...)

Door de verwachte vraag- en aanbodstromen met elkaar te confronte-

ren wordt een indicatie van de toekomstige arbeidsmarktperspectieven per opleidingstype verkregen. Hiertoe wordt voor de verschillende opleidingstypen de indicator toekomstige arbeidsmarktperspectieven (ITA) berekend. Deze indicator geeft de verhouding tussen aanbod en vraag weer (bij een waarde van 1 zijn vraag en aanbod in evenwicht, bij een lagere waarde is er meer vraag naar de betreffende groep gediplomeerden dan aanbod; JMGL). In tabel 4.12 wordt een typering gegeven van de perspectieven (zeer goed, goed, redelijk, matig of slecht) voor de nieuwkomers op de arbeidsmarkt met de desbetreffende opleidingsachtergrond. Deze ITA pretendeert overigens niet de toekomstige werkloosheid of onvervulbare vacatures te voorspellen. Vanwege het aanpassingsvermogen van de arbeidsmarkt kan een slecht perspectief zich bijvoorbeeld ook manifesteren in het moeten uitwijken naar functies beneden het niveau van de gevolgde opleiding ('onderbenutting'), onvrijwillige deeltijdarbeid of slechtere arbeidsvoorwaarden.

Met uitzondering van het basisonderwijs komen er op elk niveau zowel opleidingstypen met goede tot zeer goede perspectieven als opleidingstypen met matige tot slechte arbeidsmarktperspectieven voor. Op HBO- en WO-niveau wordt overigens voor bijna alle opleidingstypen een goed tot zeer goed arbeidsmarktperspectief verwacht. (...)

(...) De arbeidsmarktperspectieven voor de laag opgeleiden blijven duidelijk achter bij die van de middelbaar en hoger opgeleiden. Toch is er een aantal VBO-opleidingen waarvoor de arbeidsmarktperspectieven goed zijn. De oorzaak voor dit gunstige arbeidsmarktperspectief ligt geheel aan de aanbodkant. Steeds minder leerlingen betreden de arbeidsmarkt met alleen een VBO-diploma, terwijl bovendien veel van hen na enkele jaren alsnog een diploma op mbo/leerlingwezeniveau behalen. Andere ontwikkelingen laten echter zien dat de positie van deze laag geschoolden niet rooskleurig is. De beschikbare baanopeningen voor lager opgeleiden zijn vooral het gevolg van de hoge arbeidsmarktuitstroom van laag geschoolden op relatief jonge leeftijd.(...)

De keerzijde van de gunstige arbeidsmarktperspectieven is vanzelfsprekend dat er aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt problemen ontstaan bij de rekrutering van personeel. Naar verwachting zullen dan ook vrijwel alle bedrijfssectoren met grote knelpunten in de personeelsvoorziening worden geconfronteerd. De grootste knelpunten zullen zich voordoen in de zakelijke dienstverlening, de gezondheidszorg en de overheidssector' (Borghans et al., 1997: 808-812).

Tabel 4.12 Indicator toekomstige arbeidsmarktperspectieven (ITA) in 2002, naar opleidingstype

Opleidingstype	ITA	Opleidingstype	ITA
Arbeidsmarktperspectieven zijn zeer goed		Arbeidsmarktperspectieven zijn goed (vervolg)	
WO accountancy en belastingen	0.67	MBO/LLW werktuigbw en mech. techniek	0.95
HBO recht en bestuur	0.69	HBO accountancy en bedrijfseconomie	0.95
WO civiele techniek	0.73	HBO uitvoerende en beeldende kunsten	0.95
WO informatica en bestuurlijke inform.kunde	0.78	WO Werktuigbouwkunde	0.95
WO bouwkunde	0.78	WO letteren	0.95
WO bedrijfskunde	0.78	WO sociale wetenschappen	0.95
MBO/LLW operationele techniek	0.80	MBO/LLW milieu en groene ruimte	0.96
HBO vervoer en logistiek	0.80	MBO/LLW laboratorium	0.96
MBO/LLW procestechniek	0.81	MBO/LLW administratie	0.96
MBO/LLW verpleging	0.81	HBO lerarenopl. lichamelijke opvoeding	0.96
WO tandheelkunde	0.81	HBO laboratorium	0.96
HBO bouwkunde	0.83	WO (dier)geneeskunde	0.96
MBO/LLW horeca	0.85	MAVO	0.97
HBO lerarenopl. economie en maatschappij	0.85	MBO/LLW apothekersassistent	0.97
HBO landbouw en veeteelt	0.85	HBO bedrijfskunde	0.97
HBO informatica	0.85	HBO maatschappelijke werk en hulpverlening	0.97
Arbeidsmarktperspectieven zijn goed		WO rechten en bestuurskunde	0.97
HBO lerarenopleiding natuur en techniek	0.86	VBO landbouw en natuurlijke omgeving	0.98
HBO civiele techniek	0.86	VBO mechanische techniek	0.98
HBO chemische technologie	0.86	HBO lerarenopleiding expressie	0.98
MBO/LLW bouw	0.87	HBO communicatie en journalistiek	0.98
HBO lerarenopleiding basisonderwijs	0.87	MBO/LLW levensmid.techniek/vleesverwerking	0.99
HBO lerarenopleiding medisch en verzorging	0.87	VBO grafische techniek	1.00
HBO verpleegkunde	0.87	HBO voeding	1.00
WO elektrotechniek	0.87	Arbeidsmarktperspectieven zijn redelijk	
WO econom(etr)ie	0.87	MBO sociaal-cultureel	1.01
MBO/LLW uiterlijke verzorging	0.88	WO landbouw en milieukunde	1.01
MBO openbare orde en veiligheid	0.88	WO farmacie	1.01
HBO lerarenopleiding talen	0.88	VBO verzorging	1.02
HBO werktuigbouwkunde	0.88	MBO/LLW handel	1.02
HBO secretariaat	0.88	HBO commerciële economie	1.02
WO theologie	0.88	VBO bouwtechniek	1.03
MBO/LLW secretariaat	0.89	MBO/LLW brood en banket	1.03
MBO/LLW grond-, weg- en waterbouw	0.90	HBO toerisme en recreatie	1.03
HBO tolk en vertaler	0.90	VBO motorvoertuigtechniek	1.05
MBO/LLW motorvoertuigtechniek	0.91	HAVO/VWO	1.05
HBO bibliotheek en documentatie	0.91	Arbeidsmarktperspectieven zijn matig	
MBO/LLW installatietechniek	0.92	Basisonderwijs	1.08
HBO (fysio)therapie	0.92	MBO/LLW grafische techniek	1.07
HBO openbare orde en veiligheid	0.92	MBO/LLW verzorging	1.07
VBO elektrotechniek	0.93	MBO/LLW beweging en therapie	1.07
MBO/LLW landbouw en veeteelt	0.93	HBO milieukunde en levensmid. technologie	1.07
MBO/LLW fijnmechanische techniek	0.93	MBO dokters-, tandarts- en dierenartsassistent	1.11
MBO/LLW elektrotechniek	0.93	WO kunstwetenschappen	1.13
MBO/LLW vervoer	0.93	VBO brood en banket	1.15
HBO elektrotechniek	0.93	Arbeidsmarktperspectieven zijn slecht	
VBO beveiliging	0.94	VBO horeca en levensmiddelentechniek	1.17
VBO vervoer	0.94	VBO administratie, handel en textiel	1.17
VBO fijnmechanische techniek	0.94	VBO installatietechniek	1.23
MBO/LLW vliegtuigtechniek	0.94	HBO personeelswerk	1.25
WO Wiskunde en natuurwetenschappen	0.94	MBO/LLW toerisme en recreatie	1.29

Bron: Borghans, De Grip en Heijke (1997)

Om zeker vier redenen zijn prognoses van ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, in het bijzonder van de ontwikkeling van de vraag naar arbeid, hachelijk:

- 1 Deze ontwikkelingen zijn goeddeels afgeleid van macro-economische trends en deze laten zich slechts binnen een tijdshorizon van enkele jaren goed voorspellen. Landen zoals Nederland met een open economie zijn in hoge mate afhankelijk van grilligheden in de wereldhandel;
- 2 Prognoses van ontwikkelingen kunnen het karakter krijgen van *self denying prophecies*; voorspelde tekorten kunnen leiden tot overschotten en omgekeerd (vergelijk de varkenscyclus in het boerenbedrijf);
- 3 Op de arbeidsmarkt werkt soms de Wet van Say: aanbod scheidt vraag. Aanbod van een bepaald type gediplomeerden leidt soms tot de vraag ernaar (zie Broersma et al., 1997);
- 4 De gevolgen van technologische ontwikkelingen voor de vraag naar arbeid zijn ongewis. Zo worden de gevolgen van de oprukkende ICT voor de werkgelegenheid per saldo soms als positief en soms als negatief ingeschat (SER, 1997: 18).

4.5 De waardering van onderwijsexpansie

In de Nederlandse onderwijssociologie is het verschijnsel onderwijsexpansie tot dusver in evaluatief opzicht merkwaardig genoeg overwegend beoordeeld vanuit een uitgesproken economistisch paradigma, namelijk vanuit de vraag wat onderwijsexpansie betekent voor economische groei. Zo beziet De Vries (1993: 161) de toegenomen deelname aan hogere vormen van onderwijs primair als 'een overinvestering' die 'ten koste gaat van de collectieve welvaart'. Ook Dronkers heeft de groei van de onderwijsdeelname, met name in de periode 1960-1980, gezien vanuit de 'human capital'-theorie. Het concludeerde dat er per saldo negatieve macro-effecten van onderwijsexpansie aanwijsbaar zijn. 'Een directe meting van de bijdrage van de verhoging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking aan de groei van de economische productie geeft uitsluitend niet-significante resultaten', aldus Dronkers (1988: 60; zie ook de kritiek door Ritzen, 1988). Vermeulen (1996: 223) onderzocht de betekenis van onderwijs voor de regionaal-economische ontwikkeling, en concludeert dat deze betekenis 'niet overschat moet worden'.

Naar mijn mening dienen (onderwijs)sociologen het verschijnsel onderwijsexpansie veelzijdiger te evalueren, rekening houdend met de uiteenlopende sociale functies die het onderwijs vervult (vergelijk Peschar en Wesselingh, 1995: 27-30). Allereerst dient dan onderscheid gemaakt te worden tussen de beoordeling van onderwijsexpansie vanuit het perspectief van een *individuele* deelnemer en vanuit een *maatschappelijk* perspectief. Binnen deze perspectieven kunnen vier empirische functies van onderwijs onderscheiden worden, die elk een vertrekpunt kunnen zijn bij de beoordeling van de groei van onderwijsdeelname. Op deze wijze kan het volgende kader voor een evaluatie van onderwijsexpansie (toegepast op deelname aan hogere vormen van onderwijs) samengesteld worden:

Beoordeling van onderwijsexpansie

A. Vanuit individueel gezichtspunt

Deelname aan hogere vormen van onderwijs is middel tot:

- 1 Verwerving van 'human capital' t.b.v. het arbeidsbestel;
- 2 Verwerving van sociale status;
- 3 Persoonlijke ontplooiing;
- 4 Voorbereiding op c.q. een betere vervulling van diverse maatschappelijke rollen (bijvoorbeeld die van staatsburger, opvoeder of bestuurder van een vereniging).

B. Vanuit maatschappelijk gezichtspunt

Stimulering van deelname aan hogere vormen van onderwijs is middel om:

- 1 Te voorzien in behoeften van het arbeidsbestel (arbeidsvoorzieningsfunctie);
- 2 Internationaal (beter) te kunnen concurreren of meer aanzien te verwerven;
- 3 Cultureel kapitaal zo breed mogelijk te verspreiden ('promotion de tous');
- 4 De sociale positie van groepen in achterstandssituaties te verbeteren (emancipatie-functie).

Welk gewicht aan elk van de genoemde acht functies van onderwijsexpansie kan worden toegekend is een puur normatieve kwestie. Er is geen

wetenschappelijke maatstaf om dit gewicht vast te stellen. Sociale wetenschappers kunnen wel onderzoek doen naar de wijze waarop betrokkenen (individueel en collectief) de genoemde functies beoordelen, naar de determinanten daarvan, en naar de veranderingen die in deze beoordeling optreden. Of onderwijsexpansie 'goed' of 'slecht' is valt daaruit niet af te leiden.

Tussen een beoordeling van onderwijsexpansie vanuit individueel en vanuit maatschappelijk perspectief kan een spanningsverhouding bestaan. Het is theoretisch denkbaar dat, vanuit de samenleving als geheel gezien, er sprake is van een zodanige scholingsgraad van de bevolking dat een verdere stijging daarvan door beleidsvoerende instanties niet langer als nuttig wordt beoordeeld. De consequentie daarvan kan zijn dat de kosten van deelname aan vooral de hoogste vormen van onderwijs meer door de deelnemers moeten worden opgebracht. Onderwijs wordt dan niet langer beleidsmatig bejegend als een overwegend collectief goed, maar meer als een individuele investering in menselijk kapitaal (Ritzen, 1983). Te voorzien valt dat een voortgaande groei van de deelname aan hoger onderwijs zal leiden tot een hernieuwde politieke discussie over de wijze waarop dit onderwijs dient te worden bekostigd. Plausibel lijkt de voorspelling dat van de deelnemer een hogere bijdrage aan de bekostiging zal worden gevraagd dan thans het geval is. Denkbaar is voorts dat er in de toekomst een relatie zal worden gelegd tussen deze bijdrage (retributie) en het veronderstelde maatschappelijk nut van een opleiding. Zo gaan er thans reeds stemmen op om studenten die opteren voor een bèta-studie in financieel opzicht positief te discrimineren.

Rivaliserende verhoudingen kunnen ook bestaan tussen de onderscheiden inhoudelijke functies van onderwijs. Zo is het heel wel denkbaar dat onderwijsexpansie negatief wordt bejegend vanuit de arbeidsvoorzieningsfunctie doch positief vanuit de betekenis van onderwijs voor de verspreiding van cultureel kapitaal. De kwalificatie- en de socialisatiefunctie van onderwijs kunnen elkaar hinderen (Peschar en Wesselingh, 1995: 29). Dit vloeit voort uit het bestaan van rivaliserende maatschappelijke verwachtingen ten aanzien van het onderwijsbestel. Vooral de volgende vijf verwachtingen zijn onderling spanningsvol (zie Leune, 1989b: 16-30):

- 1 Cultuuroverdracht
- 2 Persoonlijke ontplooiing
- 3 Talenten-ontwikkeling
- 4 Vermindering van ongelijke kansen
- 5 Beroepsvoorbereiding

Wanneer deze verwachtingen op elkaar worden betrokken dan worden diverse spanningsvolle combinaties zichtbaar. Deze zijn in onderstaande matrix met een kruisje aangeduid:

Matrix: De rivaliserende functies van onderwijs

	C	P	T	O	B
Cultuuroverdracht		X		X	X
Persoonlijke ontwikkeling	X			X	X
Talenten-ontwikkeling				X	X
Ongelijkheidsbestrijding	X	X	X		X
Beroepsvoorbereiding	X	X	X	X	

Met behulp van dit rivaliteitschema kan begrepen worden waarom een eenduidige, unidimensionele beoordeling van onderwijsexpansie onmogelijk is. Of onderwijsexpansie empirisch gezien gerekend kan worden tot de hedendaagse sociale dilemma's is evenmin eenduidig te beantwoorden.

Zeker is wel dat het onderwijs op het politieke toneel is herontdekt als een domein van staatszorg dat prioritaire aandacht verdient. Het ziet er naar uit dat er in de regeerperiode 1998-2002 substantieel extra in de onderwijssector geïnvesteerd zal worden. Van een relativering van het belang van onderwijsdeelname is daarbij geen sprake, integendeel. Onderwijs wordt (na een lange periode van repeterende bezuinigingen) weer gezien als een maatschappelijke sector die voor welvaart en welzijn van eminent belang is. De mechanismen die tot dusver op individueel niveau hebben geleid tot onderwijsexpansie zijn evenmin uitgespeeld. Zo zal voortgaande expansie leiden tot meer diploma-inflatie en deze trend zal vervolgens de belangstelling voor onderwijs verder doen toenemen, in overeenstemming met de baancompetitie-theorie (Thurow, 1975; Boudon, 1974).

Noten

- 1 Aanbevelenswaardige literatuur over onderwijsexpansie betreft onder meer Becker (1964), Arrow (1973), Collins (1979), Burris (1983), Van der Ploeg (1993) en Halaby (1994).
- 2 Ik zie een parallel met de wijze waarop De Vries (1993: 161-165) de groei van deelname aan onderwijs heeft gekwalificeerd als een 'pedagogisch regiem'; hij interpreteert en benoemt deze groei als een 'overinvestering'. De term 'regiem' (die door Van Dale overigens als een niet erkende spelling wordt gekwalificeerd; beter zou zijn: regime) wordt door De Vries gezien als 'schooldwang'. Hier is sprake van een onmiskenbaar normatief geladen begripsvorming.
- 3 CBS en CPB herleiden ontwikkelingen in het opleidingsniveau van de bevolking slechts tot drie determinanten, te weten veranderingen in de demografie, in de economie en in het onderwijsbeleid, bijvoorbeeld op het terrein van de studiefinanciering (CBS/CPB 1997: 54); ik vind deze causale analyse te beperkt.
- 4 Mathijssen (1958: 112) verstrekt de volgende cijfers over de ontwikkeling van de leerlingen-aantallen op katholieke middelbare scholen in de periode 1920-1953 (per 1000 katholieken):

1920	1,55
1930	2,76
1940	4,56
1953	7,00

Literatuur

- Arrow, K. (1973). Higher education as a filter, in: *Journal of Public Economics*, 2, p. 193-216.
- Becker, G. (1964). *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Borghans, L., A. de Grip & H. Heijke (1997). De arbeidsmarkt voor schoolverlaters tot 2002. In: *Economisch Statistische Berichten*, 22-10-1997, p. 808-812.
- Boudon, R. (1974). *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York: Wiley.
- Broersma, L., J. Koeman & C.N. Teulings (1997). Arbeidsaanbod en werkgelegenheid. In: *Economisch Statistische Berichten*, 5-11-1997, p. 836-839.
- Burris, V. (1983). The Social and Political Consequences of Overeducation. In: *American Sociological Review*, 48, p. 454-467.
- CBS (1966). *De ontwikkeling van het onderwijs in Nederland*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS/CPB (1997). *Bevolking en arbeidsaanbod; drie scenario's tot 2020*. Den Haag: CBS/CPB.
- Collins, Randall (1979). *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*. New York: Academic Press.
- Dodde, N.L. (1983). *Het Nederlandse onderwijs verandert*. Muiderberg: Coutinho.
- Dronkers, J. (1988). De bijdrage van de groei in onderwijsdeelname aan de economische groei 1960-1980. In: *Mens en Maatschappij*, Jaargang 63, nummer 1, p. 44-63.
- Dumont, J.J. (1987). Van buitengewoon naar speciaal onderwijs. In: J.A. van Kemenade e.a. (red.). *Onderwijs: Bestel en beleid (deel 3)*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Van Dijck, M. (red.) (1997). *Toegankelijkheid van het Nederlandse onderwijs*. Den

- Haag: Onderwijsraad.
- Ganzeboom, H. (1996). Onderwijsexpansie en onderwijskansen. In: H.B.G. Ganzeboom & W.C. Ultee (red.). *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: WRR.
- Halaby, C. (1994). Overeducation and skill mismatch. In: *Sociology of Education*, Vol. 67, p. 47-59.
- Idenburg, Ph.J. (1958). *De Sleutelmacht der School*. Groningen: J.B. Wolters.
- Leune, J.M.G. (1989a). Onderwijs en de toekomst van vrouwen. In: H.J. Groenendijk & M. de Wit (red.). *De toekomst van vrouwen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Leune, J.M.G. (1989b). Onderwijs onder druk van tegenstrijdige maatschappelijke verwachtingen. In: J. Dronkers et al., *Onderwijsbeleid in Nederland*, Brussel/Amsterdam.
- Leune, H. (1995). Het gaat niet slecht, maar het kan beter. In: J. Ahlers (red.), *Onderwijs in 2000*. Zeewolde, p. 17-44.
- Mare, R.D. (1980). Social Background and School Continuation Decisions. In: *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 75, nr. 370, juni 1980.
- Matthijssen, M.A.J.M. (1958). *Katholiek Middelbaar Onderwijs en Intellectuele Emancipatie*. Assen: Van Gorcum.
- Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (1987). *Hoger Onderwijs en Onderzoeksplan, deel 2*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
- OECD (1992). *Education at a Glance*. Parijs: OECD.
- OECD (1995). *Education at a Glance*. Parijs: OECD.
- Peschar, J. en A. Wesselingh (1995). *Onderwijssociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ploeg, S.J. W. van der (1993). *The Expansion of Secondary and Tertiary Education in the Netherlands*. Nijmegen: ITS.
- Ritzen, J.M.M. (1983). *Wat is onderwijs ons waard? Een sociaal-economische benadering*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ritzen, J.M.M. (1988). Modderen met modellen. Commentaar op J. Dronkers, De bijdrage van de groei in onderwijsdeelname aan de economische groei 1960-1980. In: *Mens en Maatschappij*, Jaargang 63, nummer 1, p. 64-66.
- Rijken, S. & H. Ganzeboom (1997). *Historische ontwikkelingen in onderwijskansen in Nederland: trends en structuur*. Paper voor de Twaalfde Onderwijssociologische Conferentie te Lunteren, 19 en 20 november 1997.
- Sociaal-Economische Raad (1997). *Advies Informatie- en communicatietechnologie en arbeid*, Den Haag: SER.
- Thurow, L. (1975). *Generating Inequality*. New York: Basic Books.
- Vermeulen, M.J.M. (1996). *Human Capital in the Hinterland; an analysis of causes and consequences of regional variation in educational participation*. Tilburg.
- Vries, G. de (1993). *Het Pedagogisch Regiem; groei en grenzen van de geschoolde samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Wolbers, M.H.J., P.M. de Graaf & W.C. Ultee (1997) Ontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's op de arbeidsmarkt: structurele veranderingen en veranderde samenhang? In: *Mens en Maatschappij*, Jaargang 72, nummer 3, p. 263-283.